Damjan Hančič

POSTATI DEL VELIKE NEMŠKE SKUPNOSTI

Kamniško okrožje

v času nemške okupacije 1941–1945

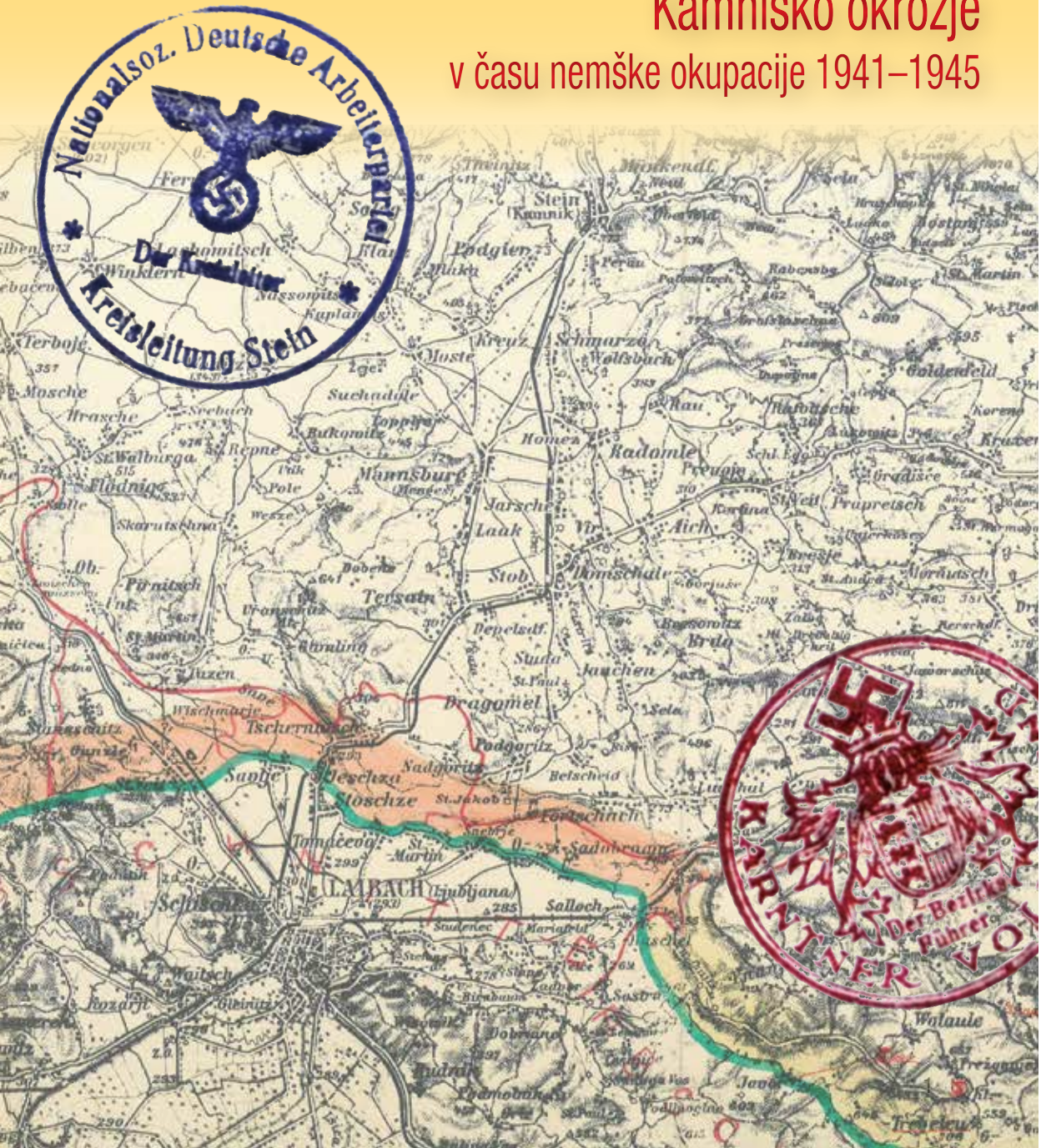

Obertuchrin
Neuthal
Mötnig
Kamerce
St. Oswald
Bratnig
St. Pillentin
Obercoses
Petsch
Zoarulfe
Kandrach
Wuatsch
Breitenbach
Raan
St. Martin
St. Peter u. Paul

Damjan Hančič

POSTATI DEL VELIKE NEMŠKE SKUPNOSTI

Kamniško okrožje
v času nemške okupacije 1941–1945

Ljubljana, 2024

Dr. Damjan Hančič

POSTATI DEL VELIKE NEMŠKE SKUPNOSTI

Kamniško okrožje v času nemške okupacije 1941–1945

Založil in izdal:	Študijski center za narodno spravo, Ljubljana, 2024
Uredila:	dr. Jelka Piškurić
Recenzenta:	izr. prof. dr. Tomaž Kladnik, dr. Monika Kokalj Kočevar
Lektoriranje:	MODUS TOLLENS, Tadej Todorović s.p
Prevod povzetka:	TranslAB, Andraž Banko s.p.
Avtor zemljevidov:	dr. Miha Seručnik
Oblikovanje:	Design Demšar d. o. o.
Tisk:	Tiskarna Present d. o. o.
Naklada:	300 izvodov

Slikovno gradivo na ovitku:
Nemški zemljevid južnega in osrednjega dela medvojnega okrožja Kamnik, izdelan za potrebe izselitve obmejnega pasu med Tretjim rajhom in Italijo (ARS, SI AS 1626, t. e. 1); Žigi nekaterih najpomembnejših uradov v času nemške okupacije Gorenjske (ARS, SI AS 1626, t. e. 2)

Monografija je nastala v okviru raziskovalnega programa *Kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju* (P6-0380), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

Vse pravice pridržane. Nobenega dela te publikacije se ne sme reproducirati, shraniti v pomnilniških sistemih ali posredovati v kakršnikoli obliki brez predhodnega pisnega dovoljenja Študijskega centra za narodno spravo.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.451)"1941/1945"

HANČIČ, Damjan
Postati del velike nemške skupnosti : kamniško okrožje v času nemške okupacije 1941-1945 / Damjan Hančič ; [prevod povzetka Andraž Banko ; avtor zemljevidov Miha Seručnik]. - Ljubljana : Študijski center za narodno spravo, 2024

ISBN 978-961-7120-16-5
COBISS.SI-ID 209724675

KAZALO

PREDGOVOR 7

NEMŠKA ZASEDBA IN ORGANIZACIJA CIVILNE UPRAVE NA KAMNIŠKEM 12

ZASEDBA 12

Organizacija okupatorjeve civilne uprave 14

Nova upravna ureditev: združevanje okrajev v okrožja 19

Nova državna meja zareže v življenje prebivalstva 32

Izselitev prebivalcev iz neposrednega pasu ob novi državni meji 34

GERMANIZACIJA 40

PONEMČEVANJE PREBIVALSTVA 40

Proces oblikovanja slovenske in nemške narodne zavesti od 1850 do 1941 40

Težave nemških oblasti po zasedbi zaradi močne slovenske narodne zavesti 42

Obvezna uporaba nemščine v javnosti in uradih 43

Rasno ocenjevanje 47

Izgon nosilcev slovenske narodne zavesti 49

Razpust slovenskih društev, organizacij in zvez ter zaseg njihovega premoženja 60

Utrjevanje nemške narodne in koroške pokrajinske zavesti med prebivalstvom 64

Ustanovitev lokalnih celic nacističnih raznarodovalnih organizacij 68

Množični tečaji nemškega jezika in uvedba izključno nemškega šolstva 74

Podelitev nemškega državljanstva na preklic in delovna ter vojaška mobilizacija 79

NEMŠKA KOLONIZACIJA KAMNIŠKEGA OKROŽJA 86

Naselitev nemškogovorečih uradnikov in funkcionarjev v letih 1941/42 87

Glavna faza nemške medvojne kolonizacije: naselitev kmetov iz Južne Tirolske in Kanalske doline 98

GERMANIZACIJA VIDEZA KULTURNE KRAJINE V OKVIRU IZGRADNJE LOKALNE INFRASTRUKTURE 108

Investicije nemškega okupatorja v infrastrukturo 108

Medvojne investicije v mestu Kamnik 117

VOJNO NASILJE 149

ORIS REPRESIVNIH ENOT V OKROŽJU 149

Okupatorjeve enote 149

Partizanske enote 156

Civilno prebivalstvo med partizanskim nasiljem in okupatorjevimi maščevalnimi ukrepi ... 164
Vrhunec vojnega nasilja v severnih predelih okrožja leta 1942 ... 164
Vrhunec vojnega nasilja v vzhodnih predelih okrožja leta 1942 ... 179
Pregled najnasilnejših ukrepov nemškega okupatorja proti civilnemu prebivalstvu ... 191
Partizansko nasilje in odziv prebivalstva ... 198
Beg pred partizanskim nasiljem in preselitev prebivalcev v rajh ... 199
Oborožen odpor prebivalstva zoper partizansko nasilje: ustanavljanje »vaških straž« leta 1942 in krajevnih enot gorenjskega domobranstva v letih 1944/45 ... 208
PRESKRBA PREBIVALSTVA IN KMETIJSTVO ... 222
PRESKRBA PREBIVALSTVA ... 222
Uvedba nemškega vojnogospodarskega sistema in racionalizacija prehrane ... 222
Trgovine v kamniškem okrožju ... 224
Začetne težave pri dobavi prehranskih dobrin ... 225
Uvedba racionalizirane prehrane in oskrba z živili do konca leta 1941 ... 227
Izredna pomoč pri zagotavljanju preskrbe ... 241
Srednjeročni rezultati uvedbe vojnega gospodarstva na kmetijstvo ... 246
KMETIJSKA PROIZVODNJA ... 249
GOSPODARSKA VKLJUČITEV OKUPIRANEGA OBMOČJA V RAJH ... 249
Pomen industrije v kamniškem okrožju za rajh ... 250
Splošno stanje kmetijstva in živilsko-predelovalne industrije v okrožju ob začetku okupacije ... 257
Živilsko-predelovalna podjetja v kamniškem okrožju ... 263
Ukrepi okupacijskih oblasti za povečanje kmetijske proizvodnje v okrožju ... 264
Pridelava najpomembnejših kmetijskih proizvodov v letih 1942 in 1943 ter njihova vključitev v vojno-gospodarski sistem rajha ... 274
Ovire pri kmetijski proizvodnji v letih 1942 in 1943 ... 299
Pomanjkanje kmečke delovne sile ... 312
ZAKLJUČEK ... 317
PRILOGE ... 322
SUMMARY ... 359
VIRI IN LITERATURA ... 365
SEZNAM KRAJŠAV ... 373
OSEBNO KAZALO ... 374
O AVTORJU ... 383

»Možje in žene, fantje in dekleta!
Od Vas je odvisno in Vi lahko pripomorete,
da se bo dežela zopet razmahnila in razcvela
in da se bo ta del koroškega okrožja dostojno
uvrstil v veliko nemško skupnost.«

(Zvezni poslovodja Helmut Ruschnig, »Spodnja Koroška naj se dostojno uvrsti v veliko nemško skupnost,« *Karawanken Bote*, 26. 7. 1941)

PREDGOVOR

Pričujoča monografija predstavlja do sedaj še ne dovolj raziskana poglavja iz obdobja nemške okupacije kamniškega okrožja v času od 1941 do 1945. Medvojno kamniško okrožje je obsegalo celotno območje vzhodne Gorenjske (razen Trojan in Zagorja, ki sta bila priključena »gauu« Štajerska). Medtem ko se severozahodna, severna in severovzhodna meja kamniškega območja že več stoletij vije preko vrhov Kamniško-Savinjskih Alp od Krvavca preko Grintovca do Koroške Rinke in se nato nadaljuje po nekdanji večstoletni kranjsko-štajerski deželni meji preko Ojstrice, nato preko vzhodnega roba Velike planine do prelaza Črnivec (902 m) in od tam preko Menine planine do Zajasovnika, se je meja dalje proti jugovzhodu in jugu skozi čas večkrat spreminjala. Prav v času nemške okupacije je meja upravno-političnega območja s središčem v Kamniku segala celo okoli 10 do 15 km južno od reke Save, ki je že več stoletij naravna meja med Gorenjsko in Dolenjsko. Če pogledamo geografske značilnosti kamniškega območja, ugotovimo, da severni del spada k visokogorju in je redko naseljen, v osrednjem delu se goratost zmanjšuje in prehaja v gričevnat svet, medtem ko je južni del ravninski. V severnem predelu okrožja je vse do šestdesetih let 20. stoletja prevladovalo gozdarstvo in živinoreja, v južnem delu pa poljedelstvo ter v večjih krajih tudi obrt, industrija in trgovina.[1] Gospodarski temelj prebivalcev na kamniškem območju je v obravnavanem obdobju predstavljalo kmetijstvo, s katerim se je preživljalo okoli tri četrtine prebivalstva. Ostali so delali kot delavci v industriji, turizmu in trgovini.[2] Čeprav kamniško območje tako naročno kot po kulturno-pokrajinskih značilnosti nedvomno spada h Gorenjski, pa je skozi stoletja prometno in gospodarsko gravitiralo k Ljubljani in ne npr. na Kranj ali ostalo Gorenjsko. To je še pospešila izgradnja železniške proge Ljubljana–Kamnik leta 1891, medtem ko je na drugi strani cestna prometna povezava s Kranjem bila in je še danes dokaj slaba. Zato ne preseneča, da je po italijanski zasedbi Ljubljane Kamnik nekaj časa ostal skoraj odrezan od ostalega tretjega rajha.

---

1 *Krajevni leksikon Dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine* (Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine, 1937), 175.

2 Ibid.

Velik poudarek monografije sloni na gradivu nižjih lokalnih oblasti s tega območja. Posebej so izpostavljena naslednja področja: preskrba prebivalstva, kmetijska proizvodnja ter investicije nemškega okupatorja v lokalno infrastrukturo, kar je bilo povezano tudi z njegovimi težnjami za čim bolj nemški zunanji videz pokrajine. Potem ko te teme več desetletij niso bile predmet zgodovinskih raziskav, so bile v zadnjih letih predmet mojih raziskav,[3] v tej monografiji pa so še bolj temeljito predstavljene.

Ponemčenje tega območja je okupator skušal doseči tako s ponemčevanjem lokalnega slovenskega prebivalstva kot z naseljevanjem Nemcev na to območje, zato so v monografiji predstavljeni tudi nekateri vidiki teh procesov. O prizadevanjih za ponemčenje kamniškega območja je bila doslej najbolj popolna študija pokojnega prof. dr. Toneta Ferenca, ki je leta 1979 izšla pod naslovom »Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik«,[4] določene drobce pa najdemo že tudi v njegovem delu *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*.[5] Ferenc je prikazal zlasti okupatorjeva prizadevanja za ponemčenje občinskih uprav, veliko pozornosti pa je namenil organizaciji in delovanju okupatorjevega šolstva v tem okrožju. Pričujoča monografija pa se osredotoča na predstavitev ponemčevalnih procesov, ki za kamniško okrožje doslej še niso bili podrobneje obdelani: izgon nosilcev slovenske narodne zavesti v prvem izselitvenem valu, kolonizacija Nemcev in načrti za ponemčenje slovenskega prebivalstva.

Ko obravnavamo čas druge svetovne vojne, se seveda ne moremo izogniti neposrednemu vojnemu nasilju, ki sta ga povzročala tako nemški okupator kot partizanska stran. O vojnem nasilju in vojaških spopadih na kam-

---

[3] Damjan Hančič, »Preskrba prebivalstva in težave v kmetijski proizvodnji v okrožju Kamnik v prvem obdobju okupacije,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 63, št. 3 (2023): 131–155; Damjan Hančič, »Gradbeni projekti nemškega okupatorja v Kamniku,« *Kronika* 71, št. 1 (2023): 195–216; Damjan Hančič, »Medvojne ‚nacistične' gradnje na Kamniškem: njihov nastanek, njihova ‚transmisija' v povojnem socialističnem obdobju in njihova vloga danes = Wartime ‚Nazi' buildings in Kamnik: their emergence, their ‚transfer' in the post-war socialist period and their current function,« v: *Fluidna krajina: prostor, identiteta in evropske obmejne pokrajine = Fluid landscape: space, identity and European borderlands*, ur. Matic Batič (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2024), 72–105.

[4] Tone Ferenc, »Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik,« v: *Zbornik občine Domžale*, ur. Janko Gedrih et al. (Domžale: Kulturna skupnost, 1979), 171–221.

[5] Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945* (Maribor, Založba Obzorja, 1968).

niškem območju med drugo svetovno vojno je bilo doslej že precej raziskanega in objavljenega. Tako so med letoma 1955 in 1969 v *Kamniškem zborniku* in v sedemdesetih ter osemdesetih letih v nekaterih drugih delih objavili več spominov pripadnikov partizanskega gibanja o medvojnih dogodkih, ki so orisali številne partizanske akcije na tem območju in prikazali zlasti okupatorjevo nasilje.[6] Prispevek k temu je dal tudi zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta Kamnik, ki je osvetlil tudi medvojno nastajanje partizanske oblasti na Kamniškem[7] z ustanavljanjem in delovanjem t. i. »narodnoosvobodilnih odborov« (NOO).[8] Po demokratičnih spremembah leta 1990 je komisija za popis žrtev 2. svetovne vojne v občini Kamnik naredila izjemno delo pri popisu vseh žrtev te vojne in ga izdala v posebnem zborniku, čez nekaj let pa so nastale še dodatne študije o problematiki partizanskega nasilja na tem območju.[9] V zadnjih letih se je v javnosti predstavila še ena kategorija vojnih žrtev, in sicer nasilno mobilizirani v nemško vojsko v letih 1942/43–1945.[10]

Čeprav je monografija omejena na prikaz razmer v kamniškem okrožju, pa je na nekaterih mestih podan tudi širši okvir dogajanja oz. kratke primerjave z identičnimi procesi drugod na zasedenem Gorenjskem.

---

6 Ivan Vidali, »V boj za svobodo – izbrani spomini udeležencev NOB v kamniškem okrožju,« v: *Kamniški zbornik* 7, ur. Zvone Verstovšek (Ljubljana: Občina Kamnik, 1961); Ivan Jan, *Kokrški odred I: Narodno-osvobodilni boj pod Karavankami* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980), 206–213; Miroslav Stiplovšek, *Kamniško okrožje v narodnoosvobodilnem boju 1941–1945: problematika virov in literature, obsega in razdelitve ter periodizacije* (Domžale: Pripravljalni odbor za organizacijo VII. zbora gorenjskih aktivistov, Odbor aktivistov kamniškega okrožja, Samoupravna interesna kulturna skupnost, 1975).

7 Ivan Vidali, »Razvoj OF v kamniškem okrožju 1941 in pozimi 1942,« v: *Kamnik: 1229–1979: zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*, ur. Jože Žontar et al. (Ljubljana: Kulturna skupnost Kamnik in Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo, 1985), 152–167.

8 Tone Ferenc, »Ljudska oblast v kamniškem okrožju leta 1944,« v: *Kamnik 1229–1979: Zbornik razprav s simpozija ob 750 letnici mesta*, ur. Jože Žontar (Kamnik: Kulturna skupnost Kamnik in Sekcija za krajevno zgodovino ZDS, 1985), 168–183.

9 Damjan Hančič, *Revolucionarno nasilje na vzhodnem Gorenjskem* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2011); Damjan Hančič, *Revolucionarno nasilje na osrednjem in zahodnem Gorenjskem* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2013).

10 *Čas počasi briše, Pričevanja prisilnih mobilizirancev v nemško vojsko med drugo svetovno vojno iz občin Kamnik in Komenda*, ur. Marjeta Humar, Igor Podbrežnik (Kamnik: Društvo Demos na Kamniškem, 2013).

Monografija sloni večinoma na gradivu zelo obširnega, kar preko 100 tehničnih enot obsegajočega arhivskega fonda SI AS 1603 Deželni svetnik okrožja Kamnik (1941-1945), ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije. Iz tega arhiva so bili uporabljeni še naslednji fondi: SI AS 1613 Koroška ljudska zveza (1941-1945), SI AS 1616 Nacionalsocialistična nemška delavska stranka na zasedenih ozemljih Gorenjske in slovenske Koroške (1941-1945), SI AS 1626 Pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva, Urad Radovljica (1942-1943), SI AS 1705 Okrožje Kamnik (1943-1945) in SI AS 1757 Varnostna policija in varnostna služba na zasedenih ozemljih Gorenjske in slovenske Koroške (1941-1945). Fond Deželnega svetnika vsebuje veliko gradiva najnižjih organov lokalne samouprave – občin. Med njimi so zlasti zanimiva ohranjena tedenska poročila, ki so jih občinski komisarji občin iz kamniškega okrožja pošiljali deželnemu svetniku v Kamnik in iz katerih lahko izvemo marsikatero za lokalno zgodovino pomembno zgodovinsko dejstvo. Ob tem je potrebno opozoriti, da se v večini naštetih fondov največ gradiva nanaša na prvo obdobje okupacije, t. j. od spomladi 1941 do jeseni 1943, ko so nemške zasedbene oblasti tudi z vso doslednostjo uveljavljale in beležile svoje ukrepe. Kasneje so določeni okupatorjevi ukrepi že popustili, nastala so tudi nekatera večja ozemlja pod partizansko oblastjo in zato nemška okupacijska oblast ni ves čas nadzorovala vsega ozemlja v okrožju. Tako lahko v tej zvezi zasledujemo iste trende, kot je to pred desetletji ugotavljal v svojih podobnih raziskavah radovljiškega in kranjskega okrožja že dr. Ivan Križnar.

V izogib morebitnim zamenjavam je potrebno uvodoma podati tudi razlago izraza kamniško okrožje. Ko govorimo o kamniškem okrožju, moramo razlikovati med medvojnim politično-upravnim okrožjem nemškega okupatorja in medvojnim partijskim okrožjem, saj je kljub istemu imenu je obstajala precejšnja razlika v njunem obsegu. Medtem ko je okupatorjevo okrožje obsegalo tudi dve tretjini predvojnega litijskega sreza in ljubljansko Posavje, sta v partijski organizaciji na tem območju delovali dve samostojni okrožji: kamniško (s pridruženim črnuškim partijskim rajonom, ki je do konca 1941 spadal v ljubljansko partijsko okrožje) in litijsko. Ko torej v tej monografiji omenjamo kamniško okrožje, imamo v mislih zgolj okupatorjevo okrožje.

Monografija je razdeljena na štiri vsebinske sklope. V prvem poglavju je predstavljena zasedba kamniškega okrožja in upravno-organizacijske spremembe v obsegu in upravi kamniškega območja v prvih mesecih okupacije. Sledi obsežen sklop predstavitve ponemčevalnih procesov v okrožju, ki je razdeljen na ukrepe za ponemčenje lokalnega slovenskega

prebivalstva, naseljevanje Nemcev (kolonizacije) v okrožje in prizadevanje za ponemčenje videza kulturne krajine. Sledi poglavje o vojnem nasilju, ki pa ga ni povzročal zgolj okupator, ampak tudi partizanska stran. Zadnji vsebinski sklop pa prinaša predstavitev kmetijske proizvodnje in oskrbe prebivalstva v kamniškem okrožju v času okupacije. Monografijo zaključuje skop tabelarnih in slikovnih prilog.

Za vsestranske nasvete med pisanjem in urejanjem monografije se zahvaljujem urednici dr. Jelki Piškurić. Zahvala gre tudi doc. dr. Tamari Griesser Pečar, dr. Moniki Kokalj Kočevar in izr. prof. dr. Tomažu Kladniku za opravljen vsebinski pregled in podane pripombe na osnovno verzijo besedila.

Ljubljana, september 2024

dr. Damjan Hančič

ZAKLJUČEK

V monografiji so na osnovi ohranjenih virov nemške okupacijske uprave, ki jih hranijo v dveh slovenskih arhivih (ARS, ZAL), predstavljena nekatera pomembna področja vsakdanjega življenja kamniškega območja v času nemške okupacije v letih 1941 do 1945. Poleg razširitve védenja o nekaterih novih vidikih medvojnega nasilja je glavni namen študije predstavitev gospodarskega življenja med okupacijo, zlasti prikaz kmetijske proizvodnje in oskrbe lokalnega prebivalstva v prvih treh letih okupacije, za katera je o tem ohranjenih največ virov. Študija se posveča tudi naložbam nemškega okupatorja v lokalno infrastrukturo, podrobneje pa predstavi tudi rezultate nemške kolonizacije na tem območju. Dotakne se tudi problematike okupatorjevega prisilnega izseljevanja lokalnega prebivalstva. Pri tem ne predstavi zgolj izseljevanja tiste kategorije prebivalstva, ki je bila izseljena kot posledica okupatorjevega maščevanja ali protiukrepov za zajezitev partizanskega odporniškega gibanja, ampak prvič doslej sistematično prikaže tudi prvi val izselitev v NDH in Srbijo, ki je potekal v začetku julija 1941 kot posledica načrtnega izgona slovenskega vodilnega sloja za potrebe ponemčevanja tega prostora, in pa tudi tisto izseljevanje prebivalstva v rajh, ki je bilo posledica strahu pred partizani.

Upravno-administrativno območje s središčem v Kamniku je med drugo svetovno vojno doseglo svoj največji obseg, saj mu je bilo poleg predvojnega sreza Kamnik priključeno tako ljubljansko Posavje (Črnuče, Šentjakob ob Savi in Podgorica, ki so pred vojno spadali v srez Ljubljana in okolica) kot tudi približno dve tretjini predvojnega litijskega sreza, s čimer je segalo celo na območje severne Dolenjske. Po drugi strani pa je nova državna meja med Italijo in Nemčijo na tem območju zelo zarezala v življenje prebivalcev ob meji, saj še nikdar dotlej ni državna meja presekala enotnega gospodarskega in infrastrukturnega prostora med Ljubljano in njenim severnim zaledjem. Ena izmed strateško najpomembnejših obmejnih občin v kamniškem okrožju so postale Črnuče, ki so po gradnji železniških povezav – ki so zaobšle Ljubljano, ki je bila dodeljena Italiji – postale glavno železniško vozlišče okrožja in nekakšno okrožno »okno v svet« oz. v ostali del rajha. Nemške oblasti so v prvih dveh letih okupacije v okrožju gradile in obnavljale zgradbe, ceste in železnice, uvedle pa so tudi nekaj izboljšav v poljedelstvu in živinoreji. Številni uradniki in funkcionarji, ki so v kamniško območje prišli iz sosednjih pokrajin, zlasti iz avstrijske Koroške, so želeli to območje čim hitreje ponemčiti in vključiti

v rajh ter v državno (rajhovsko) in koroško deželno (»gausko«) gospodarsko organizacijsko shemo.

Številčno povečana okupatorjeva uprava je tako na ravni okrožja kot tudi občin lokalnemu slovenskemu prebivalstvu s podrobnimi predpisi, v katerih je bil stari nemški pravni red pomešan z značilnostmi totalitarnega nacionalno socialističnega vodenja države in čedalje bolj občutenimi vojnimi razmerami, omejila številne osebne svoboščine iz časa Kraljevine Jugoslavije in celo presegla omejitve teh pravic iz obdobja prve svetovne vojne oz. zadnjih let obstoja habsburške monarhije. To se je kazalo zlasti v zatiranju izražanja narodne in politične pripadnosti. Po drugi strani je nemška oblast vsaj v prvem obdobju okupacije zlasti tovarniškim delavcem (ne pa tudi kmetom) z regulacijo delovnopravne zakonodaje po nemškem zgledu zagotovila delno izboljšanje njihovega položaja. Do določene mere so oblasti omejile tudi osebno podjetnost, saj je bil tako državni kot zasebni sektor vezan na omejitev pri dobavi surovin. Tako so zaradi vojnih razmer na osnovi predpisov, ki so do tedaj veljali v rajhu, tudi v kamniškem okrožju uvajali vojno gospodarstvo. Z razdeljevanjem surovin, energijskih virov in preko delovnih uradov tudi delovne sile je okupacijska oblast natančno določala proizvodnjo in potrošnjo, proizvajalci pa so morali svoje izdelke in storitve preko preskrbovalnih uradov prodajati po maksimiranih cenah. To ni veljalo samo za industrijo, ampak tudi za obrt in v precejšnji meri za kmetijstvo. Okrožni preskrbovalni urad je izdelke preko trgovcev na nakaznice naprej razdeljeval končnim potrošnikom.

Kmetovalcem v okrožju so nemške oblasti zlasti v drugi polovici leta 1942 z nekaterimi izrednimi akcijami skušale iz rajha zagotovitvi kakovostnejšo plemensko živino ter boljša semena žit in krompirja; pospešeno so skušale uvajati tudi moderno mehanizacijo, ki bi zmanjšala odvisnost od fizične delovne sile. Vendar je vse to prišlo na teren v premajhnih količinah, da bi imelo trajnejši vliv na razvoj lokalnega kmetijstva. Tako so številni elaborati okrožnega kmetijskega poverjenika Burgstallerja za povečanje kmetijske proizvodnje ostali zgolj neuresničene črke na papirju. Zastavljeni ukrepi v kmetijstvu bi sicer sčasoma začeli delovati, če se ne bi pojavile posledice vojne – ki je zaradi vojaške mobilizacije moških zelo zmanjšala število industrijske in zlasti kmečke delovne sile – in pomanjkanje surovin. Dodatno škodo so povzročali tudi spopadi med partizanskimi in nemškimi enotami ter okupatorjevi povračilni ukrepi proti lokalnemu prebivalstvu. Glede preskrbe prebivalstva s prehranskimi živili je mogoče ugotoviti, da je bilo območje kamniškega okrožja med okupacijo

le delno samooskrbno. Zato so si lokalne oblasti po eni strani prizadevale zagotoviti zadostno, pravočasno in uravnoteženo preskrbo prebivalstva z najnujnejšimi dobrinami, po drugi strani pa čimprej izpolniti pogoje za prehransko samozadostnost okrožja, zlasti pri žitih, ter za izvoz morebitnih viškov pridelave (mleko, krompir). Vendar zaradi močnega razmaha partizanskega gibanja pristojni okupatorjevi organi od sredine leta 1943 na bolj oddaljenih območjih okrožja niti niso mogli več nadzorovati obvezne oddaje živil, kaj šele izvajati drugih pospeševalnih ukrepov v kmetijstvu.

Nemški okupator je na začetku okupacije imel tudi velike načrte za posodobitev kamniškega območja tako na prometnem kot na stanovanjsko-gradbenem področju. Tako je zgradil pomembni železniški povezavi med Šentvidom in Črnučami in iz Črnuč proti Lazam, v Kamniku kot okrožnem središču pa je zgradil oziroma temeljito prenovil tudi več upravnih stavb in dva stanovanjska kompleksa *Neue Heimat*. Vse te načrte je povezoval tudi z uspešno nemško kolonizacijo tega območja, ki pa razen naselitve okupatorjevih funkcionarjev in pomožnega uradniškega osebja z družinami ni uspela. Tako so se maloštevilni nemški kmečki naseljenci iz glavne faze medvojne kolonizacije kmalu znašli v velikih gospodarskih težavah, v letih 1943 in 1944 pa so postali tudi vse pogostejša tarča partizanskih napadov, zato so se že tekom leta 1944 umikali v večja mestna središča ali v notranjost rajha. Ob umiku nemške vojske spomladi 1945 so kamniško območje poleg nemških uradnikov in funkcionarjev zapustili tudi nekateri Nemci, ki so že pred vojno živeli tam, povojna oblast pa je izvedla dosledno slovenizacijo, tako da so spreminjali oziroma slovenizirali tudi nekatere nemško zveneče priimke prebivalcev slovenske narodnosti (npr. Frölich v Brelih, Windschnurer v Vindšnurer itd.).

V času okupacije je, tako kot drugje na nemških zasedenih ozemljih, tudi v kamniškem okrožju prihajalo do različnih oblik nasilja, ki so bile posledice vojno-političnih delovanj tako nemškega okupatorja kot tudi partizanske strani. Spopadi med partizani in okupatorjem ter okupatorjeve represalije nad prebivalstvom so še dodatno zniževali življenjski standard in ljudi pahnile v nenehni strah za njihova življenja. Okupator na kamniškem, tako kot v drugih zasedenih predelih današnje Slovenije, pri svojem ravnanju ni upošteval nobenih mednarodnih konvencij. Organiziranje in delovanje organov nemške civilne uprave je bilo tako v nasprotju z določili 3. Haaške konvencije iz leta 1899, po kateri je bilo v 45. členu prepovedano siliti prebivalstvo okupiranega ozemlja k priseganju zvestobe okupatorju ali k sodelovanju v vojaških operacijah proti lastni državi ali

narodu ter prepovedano kolektivno kaznovanje nad pripadniki okupiranega naroda zaradi individualnih dejanj pripadnikov tega naroda. 46. člen Haaške konvencije pa je zavezoval okupatorja k spoštovanju življenja prebivalstva zasedenega ozemlja, njihove osebne časti, družinskega prava, zasebne lastnine, verskega prepričanja in bogoslužja. 51. člen Ženevske konvencije pa je prepovedoval siljenje služenja pripadnikov okupiranega naroda v okupatorjevih vojaških enotah.[1183] Po drugi strani pa je tudi partizansko delovanje povzročilo dodatne valove nasilja nad civilnim prebivalstvom.

V medvojne izselitve je bilo zajetih okoli 2.500 prebivalcev okrožja, kar predstavlja približno 4 % prebivalstva. Nemški okupator je namreč po izgonu slovenske elite (izobražencev, učiteljev in duhovnikov) v zgodnjem poletju 1941 v NDH in Srbijo zaradi gospodarskih razlogov in nepričakovano dobre rasne ocene prebivalstva ter deloma tudi zaradi prevelike angažiranosti na vzhodni fronti zelo kmalu opustil načrte za nadaljnjo izseljevanje in jih prestavil na čas po vojni. Stopnjevanje partizanskega delovanja in napadov na okupatorja spomladi 1942 pa je vodilo do tega, da je nemški okupator v okviru izvajanja svojih povračilnih maščevalnih ukrepov znova začel z izseljevanjem lokalnega prebivalstva, ki ga je sumil sodelovanja s partizani. Prebivalstvo je izseljeval v razna taborišča v notranjosti rajha. Tako največji delež medvojnih prisilnih izselitev prebivalstva iz kamniškega okrožja predstavlja prav kategorija selitev sorodnikov partizanov, podpornikov partizanskega gibanja in prebivalcev (zlasti žensk in otrok) vasi, ki jih je požgal okupator. Po drugi strani pa so partizani zaradi svojih groženj in tudi nasilnih dejanj (umorov) proti domačemu prebivalstvu spodbudili k begu in izselitvi v notranjost rajha še del prebivalstva, ki ga nemške oblasti zaradi zvestobe do njih sicer sploh ne bi nikoli izselile. Tako so tudi partizani zaradi izvajanja nasilja nad prebivalstvom kršili v 46. členu Haaške konvencije priznane temeljne pravice prebivalstva, zato se je bilo to upravičeno braniti se pred temi napadi. Dolžnost upoštevanja ukazov oboroženih skupin pod vodstvom komunistične partije namreč mednarodnopravno ni obstajala.[1184] Nekoliko drugače je z vrednotenjem vloge partizanskega gibanja za prekinitev nemške kolonizacije in ponemčevanja v šolah. Čeprav je bil glavni vzrok ustavitve nemške kolonizacije čedalje slabše stanje za nemško vojsko na frontah, je

[1183] Križnar, *Kranjsko okrožje v NOB*, 58.

[1184] Dieter Blumenwitz, *Okupacija in revolucija v Sloveniji* (Celovec: Mohorjeva, 2005), 118.

tudi partizansko gibanje prispevalo določen delež k zaustavitvi naseljevanja Nemcev na kamniško območje in k begu večjega dela že naseljenih kolonistov. Kljub povzročeni precejšnji gmotni škodi pa so zaustavili tudi nekatere druge ponemčevalne ukrepe, saj so z fizičnimi napadi na nemške učitelje in učiteljice ter kasneje zlasti s požigi šolskih poslopij povzročili prenehanje delovanja okupatorjevih nemških šol na podeželju, medtem ko so te v večjih krajih delovale do spomladi 1945.

Če nekako strnemo izsledke študije, lahko zapišemo, da ta prinaša veliko novih spoznanj na podlagi gradiva okupatorjevih organov na ravni okrožja (deželni svetnik, občine) in tudi nekaterih pokrajinskih organov (blejska podružnica državnega komisarja za utrjevanje nemštva), v prihodnje pa bi bilo treba podrobneje raziskati še arhivsko gradivo nemških vojaških in policijskih enot, ki so med vojno delovale na tem območju.

SUMMARY

In April 1941, the area of Gorenjska (*Upper Carniola*) was occupied by German forces and *de facto* annexed to the Third Reich, making the area of Kamnik the southernmost district of the Carinthian *Gau* (*Gau Kärnten*). After the occupation, the Germans established an administrative–political unit called the Kamnik District (*Kreis Stein*) in the territory of the prewar Kamnik district, a major part of the Litija district and northern parts of the Ljubljana district. Thus, Kamnik became the centre of an extensive area, which in the autumn of 1941 encompassed 881 km^2 and had 58,962 inhabitants, around 300 km^2 more and 20,000 inhabitants more than the prewar Kamnik district.

The present monograph puts a strong emphasis on historical materials authored by low-level local authorities of the Kamnik district. The following are particularly highlighted: supply of the population, agricultural production and the German investment in local infrastructure, which was linked to their efforts to make the external appearance of the land as German as possible. The archival sources employed include particularly interesting weekly reports that municipal commissioners of municipalities in the Kamnik district sent to the regional councillor (*Landrat*) in Kamnik, which reveal many a historical fact relevant to local history. The most materials are preserved for the first period of occupation, i.e. from the spring of 1941 to the autumn of 1943, when the German occupation authorities were highly consistent in enforcing and recording their measures. Later, certain measures were already eased off, and some extensive territories under Partisan command arose, so the German occupation authorities did not control the entire territory of the district all the time.

In the district centre, Kamnik, after the abolishment of the post of district political commissar, both the office of the district regional councillor, led by Dr Hermann Doujak, and the office of the district leader (*Kreisleiter)* of the Nazi party, a post held by Wilhelm Pilz, were established in early 1942. The German occupation authorities subjected the area to Germanisation, modernisation (investment in transport, administrative and housing infrastructure), labour productivity increases and intensification of agricultural production. Because the Kamnik area had a very small German-speaking population before the Second World War, the German occupation authorities tried, in addition to deporting part

of the Slovenian population and Germanising the rest, to colonise the area with German settlers. To Germanise and incorporate the Kamnik area into the Third Reich as soon as possible, numerous measures were thus implemented: administration exclusively in the German language and its mandatory use in public, racial assessment of the population, dissolution of Slovenian societies and confiscation of their assets, reinforcing German national and Carinthian regional consciousness among the population, establishment of Nazi denationalising organisations, such as the Carinthian People's League (*Kärntner Volksbund*), a local branch of the Nazi party (*NSDAP*), and male and female arms of Hitler's Youth (*Hitlerjugend)* for the young. Moreover, mandatory German-language classes for adults were organised, and German-only primary and secondary education was introduced. By the autumn of 1942, this had resulted in the conferment of German citizenship with the possibility of revocation along with labour and military mobilisation.

As part of their Germanisation plans, the German occupation authorities deported a large part of the Slovenian intelligentsia and the most prominent players in Slovenian national consciousness (totalling around 700, along with their families) as early as the first weeks of the occupation to Croatia and Serbia and partly the Italian Province of Ljubljana; then, from early 1942 to late 1944, they also deported relatives and alleged or actual associates of Partisans and surviving inhabitants of burned-down villages to Germany (*Altreich*) as part of their retaliation for Partisan operations (totalling around 1,100 and an additional 200 to various concentration camps). In addition, the German authorities displaced around 170 locals in the south of the district, in the area immediately bordering the Province of Ljubljana, to facilitate border control. On the other hand, to protect lives, the German occupation authorities also organised transports for locals who were endangered by Partisans and voluntarily requested to be moved to a more central area of the Reich (around 350). All such resettlements of the local population affected about 3.5% of the district population. Between the summer of 1941 and the autumn of 1944, the German occupying forces shot 252 hostages in the district in question. Additional casualties among the population were caused by Partisans, who first eliminated especially the holders of the German local posts of authority and those who reported their field movements to the German occupation authorities, but later increasingly targeted their ideological and political opponents too. Thus, the Partisan side murdered about 540 local inhabitants of the Kamnik district during the war, of which no less than 470 to

480 were civilians, and 60 to 70 were "unreliable" members of their own ranks. At the same time, the German occupation authorities continued to settle Germans in the area. In German colonisation, they pursued two interests: economic and national–political. The economic interest referred to how German settlers, with their better way of farming they supposedly brought to the Kamnik district, which lagged behind in agricultural production, would increase the volume of agricultural production and self-sufficiency. But the basic purpose of German wartime colonisation was not economic; it was primarily about Germanisation. Economic interests would come to the fore only after completing the colonisation. The results of Germanisation were also apparent in the replacement of Slovenian wholesalers with German ones, and there were also suggestions to displace other Slovenian tradesmen, such as innkeepers, bakers, butchers etc., and replace them with German ones from central parts of the Reich. Due to the situation of war and the possibility of the economic situation deteriorating further, this never happened. Even in the supply of some more valuable goods, such as machinery or out-of-stock foods, German settlers had priority over locals. The German wartime colonisation in the Kamnik area encompassed two stages: first, the stage of settling German high(est)-ranking administrative–political officials and German professional–technical administrative and teaching staff was successfully completed in the first months of the occupation. The second stage, which involved a more permanent and strategically thought-out settlement of German colonists, especially farmers, proceeded very slowly, despite ambitious plans, and mostly remained unrealised, existing only in studies and guidelines. Even in the number of German settlers, the second stage lagged behind the first one tenfold: whereas 161 German nationals were settled in the first stage between April 1941 and May 1942, only 15 German farmers and their families from South Tyrol and Val Canale were settled in the second stage. They mostly merely leased the farms of deported Slovenians, only rarely becoming their real owners, and they constantly faced major trouble (lack of inventory and agricultural machinery, low crop yields, low milk yields in cows, a negative attitude of the Slovenian population, and later Partisan action against them).

Like elsewhere in occupied Gorenjska, the Kamnik district saw distinct construction activity between the summer of 1941 and the autumn of 1943, which was reflected in the construction or thorough renovation of buildings for the housing (two *Neue Heimat* complexes of blocks of flats) and administrative (district head office, regional councillor's office) needs

of the population and in infrastructure delivery in certain local centres in the area (e.g. widening of the road through the centre of Kamnik, reconstruction of Litija). In the south of the district, two important rail and road sections between Šentvid near Ljubljana and Črnuče and onwards from Črnuče to Laze were built in 1942 and 1943, which established a direct rail link between Kranj and Celje through German territory, circumventing Ljubljana in Italian territory. All this investment resulted from the wish to incorporate the occupied area into the Reich as soon as possible and to make it functional for the purposes of German military production, as well as, due to the propaganda effect on the population, to prove this area had been neglected in the previous two decades under the "Serbian yoke". Of course, the symbolic meaning of the German construction should not be overlooked as, on the one hand, it was meant to strengthen German military and political authority in the Kamnik district, and, on the other, for the architecture to provide a new look for the region, to outwardly show it belonged to the German sphere. When, in the autumn of 1943, the tide of war turned against the Germans, they halted such investment; in 1944 and early 1945, when the threat of Anglo-American air strikes and Partisan activity increased greatly, they turned their construction investment to infrastructure serving war needs, by building shelters, bunkers and defensive trenches, for example.

Stable food supply and control over surpluses and balancing goods within the Kamnik district was the responsibility of the district food office, which operated under the district regional councillor. Although the German authorities were aware that industry was more important for the German Reich than agriculture in this area, they optimistically expected at the start of the occupation that the district would be self-sufficient at least in potato and milk production, but that was not the case. As a result, they even introduced ration cards for these two foods in 1942, which meant these foods joined a group of rationed foods for which food ration cards had been in use since 9 June 1941. They included: bread from any grain, including corn and buckwheat; grease of any type, such as butter for cooking, pork fat, lard, clarified butter, as well as cooking oil, margarine and artificial fat; sugar in any form; meat and meat products, except poultry, game and entrails; partly also foods such as: pasta, semolina, grits, millet porridge, ground barley, barley, oat flakes, starch, cocoa, powdered chocolate and coffee substitutes. The coupons were non-transferable and had to be returned to the food supply office immediately if the consumer died. Each consumer received a number of coupons, one for each food type.

The following foods remained outside the mandatory use of food ration cards in the initial period: all legumes (dry or pickled), milk, dairy products, cheese, eggs, fish, fresh vegetables, potatoes, fruit and marmalades. Throughout the occupation period, the list of rationed foods changed according to the accessibility of each food in the district. Otherwise, the German authorities viewed the agricultural production in the Kamnik district especially in light of the needs of the German war economy, the so-called "production battle", as they often called it in available sources. As a result, they assessed the production status of a particular food as poor if it did not suffice for mandatory handover, even though the quantities enabled the local population to be self-sufficient. However, there was permanent shortage of some agricultural products, such as grains and pork fat, in the district; they had to be imported to the area even before the war. The Kamnik district, which was already not self-sufficient in food and raw material supply and was also fairly isolated from the rest of the Reich due to interrupted rail transport via Ljubljana in the first two years of the occupation, faced additional problems in agricultural production and consequently in the supply of the population in 1942 and 1943 due to a number of additional factors. Severe drought in 1942, which also extended to the early months of 1943, caused trouble for many places in the district not only in terms of the reduced production of grain, potatoes and buckwheat, but also due to a lack of drinking water. In some places (e.g. Mengeš), this triggered much consideration for building local water distribution systems. On the other hand, in addition to the drought, problems in livestock farming were caused by a three-month ban on using mountain pastures, which the occupation authorities introduced due to increased Partisan activity in the area, which, coupled with the reduced quantities of produced hay due to the severe drought, meant that farmers had to severely reduce the number of livestock units in the winter due to a lack of winter hay. In the most fertile places of the district (e.g. Vodice, Mengeš), the lasting drought caused trouble in grinding grain in water mills, which were the only means of grinding at the time, as well as trouble in firefighting. By contrast, in the spring of 1943 a lasting period of rain delayed mowing and caused the appearance of some damp-related diseases in plants and animals, and especially in the southern part of the district, along the border with the Province of Ljubljana, heavy summer storms caused some damage to property. In agriculture as well as other sectors, the lack of working men presented an increasing problem; it was caused both by the forced mobilisation of young men either to the Partisan or the German army and by the shootings of hostages, the displacement

of the population to various camps and the retreat of many young men to work on farms in Carinthia. Along the border with the Province of Ljubljana in the south of the district, goods smuggling also bloomed. On the other hand, at the beginning of the occupation, the German authorities had exceedingly ambitious plans to accelerate agriculture modernisation, especially by introducing modern agricultural machinery, introducing more artificial fertilisers and spraying against pests. They also tried to bring new, higher-quality breeds of farming animals and higher-quality seeds for grains and potatoes. The results of their efforts were poor, however, as a result of both too small volumes of such goods brought to the district and of the Partisan movement preventing the implementation of measures. Acts by German armed formations (burning down villages) and various punitive administrative measures of the occupation authorities themselves (curfew, ban on riding bicycles etc.) also contributed to the lack of success.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv Republike Slovenije (ARS)
SI AS 1603 Deželni svetnik okrožja Kamnik, 1941–1945

SI AS 1613 Koroška ljudska zveza, 1941–1945

SI AS 1616 Nacionalsocialistična nemška delavska stranka na zasedenih ozemljih Gorenjske in slovenske Koroške, 1941–1945

SI AS 1626 Pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva, Urad Radovljica, 1942–1943

SI AS 1705 Okrožje Kamnik, 1943–1945

SI AS 1757 Varnostna policija in varnostna služba na zasedenih ozemljih Gorenjske in slovenske Koroške, 1941–1945

Fotografski arhiv Petra Nagliča

Medobčinski muzej Kamnik (MMK)
Fototeka

Muzej novejše in sodobne zgodovine Slovenije (MNSZS)
Fototeka

Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL)
SI NŠAL 332, Zapuščine škofov, Gregorij Rožman, 1896–2007

Zasebni arhiv družine Neřima iz Kamnika
Zapuščina arhitektke Majde Neřima

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL)
SI_ZAL_KAM/0095 Kopališka družba Kamnik, d. d., 1908–1937

SI_ZAL_KAM/0102 Občina Kamnik, 1826–1945

SI_ZAL_KRA/0002 Občina Kranj, 1632–1947

ČASOPISNI VIRI

Karawanken Bote, 1941, 1942, 1943.

Narodni dnevnik, 1927.

Reporter, 2022.

SPLETNI VIRI

Ajlec, Kornelija in Repe, Božo. *Razkosana Slovenija, Okupacijske meje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2021. DOI: https://doi.org/10.4312/9789610604419

Ferenc, Tone. *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941 bis 1945***,** Maribor: Založba Obzorja, 1980. Pridobljeno 20. 5. 2024. https://www.karawankengrenze.at/ferenc/index.php?r=documentshow&id=168.

Fischer, Marina. »Architektur im Nationalsozialismus.« Semesterarbeit, Freiherr-vom-Stein-Schule in Hessisch Lichtenau, 2008. Pridobljeno 30. 5. 2024. https://silo.tips/download/architektur-im-nationalsozialismus-eine-jahresarbeit-von-marina-fischer-im-fach.

Kamniško komendski biografski leksikon. »Hermann (Herman) Rehbach (Rehbach).« Pridobljeno 17. 3. 2023. https://www.leksikon.si/Oseba/OsebaId/925.

Lazarević, Žarko. »Kmetovanje v vojni vihri na podlagi dnevniških zapisov.« V: *Mikro in makro: pristopi in prispevki k humanističnim vedam ob dvajsetletnici UP Fakultete za humanistične študije*, 1. knjiga. Ljubljana: Fakulteta za humanistične študije, 2020. Pridobljeno 22. 5. 2023. https://www.researchgate.net/publication/347118512_Kmetovanje_v_vojni_vihri_na_podlagi_dnevniskih_zapisov.

Wikipedia »Friedrich G. Kürbisch.« Pridobljeno 16. 7. 2024. https://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_G._K%C3%BCrbisch.

LITERATURA

Babšek, Jana. *Koncentracijsko taborišče Ljubelj/Mauthausen: 1943–1945*. Tržič: Tržiški muzej, 2021.

Blumenwitz, Dieter. *Okupacija in revolucija v Sloveniji 1941–1946.* Celovec: Mohorjeva, 2005.

Bočko, Anton. »Ob 50-letnici Gimnazije Kamnik.« V: *Kamniški zbornik* 15, ur. Marjeta Humar, 218–224. Kamnik: Občina Kamnik, 2000.

Budna Nataša, Dežman, Jože in Lušina, Janez. *Gorenjski partizan, Gorenjski odred 1942–1944.* Ljubljana: Partizanski knjižni klub, 1992.

Cerkvenik, Danilo. »Talci na Kamniškem.« V: *Kamniški zbornik* 7, ur. Zvone Verstovšek, 339–350. Ljubljana: Občina Kamnik, 1961.

Čas počasi briše, Pričevanja prisilnih mobilizirancev v nemško vojsko med drugo svetovno vojno iz občin Kamnik in Komenda, ur. Marjeta Humar, Igor Podbrežnik. Kamnik: Društvo Demos na Kamniškem, 2013.

Čoh Kladnik, Mateja. »Maribor v času druge svetovne vojne.« *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije* 6, št. 2/3 (2006): 495–530.

Dr. Albin Šmajd, Dnevnik in dosje (1941–1946), gl. ur. Mateja Jeraj, Matevž Košir. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2022.

Elste, Alfred. *Kärntens braune Elite*. Celovec–Ljubljana–Dunaj: Mohorjeva založba, Celovec, 1997.

Elste, Alfred; Koschat Mihael in Filipič Hansi. *NS-Österreich auf der Anklagebank*. Klagenfurt: Hermagoras Verlag, 2000.

Ferenc, Tone. »Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem.« V: *Letopis Muzeja narodne osvoboditve Maribor 11*, št. 1 (1958): 81–156.

Ferenc, Tone. »Kako je bilo z razkrojem Wehrmannschafta na Gorenjskem.« *Borec* 7, št. 5 (1960): 225–226.

Ferenc, Tone. *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Založba Obzorja, 1968.

Ferenc, Tone. »Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik«. V: *Zbornik občine Domžale*, ur. Janko Gedrih, Ferdo Gestrin, Jernej Lenič, Milan Marinič, Vasilij Melik, Miroslav Stiplovšek, Jože Žontar, 171–221. Domžale: Kulturna skupnost, 1979.

Ferenc Tone. Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945 = Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941–1945. Maribor: Založba Obzorja, 1980.

Ferenc, Tone. »Okupacijska civilna uprava na Slovenskem in njeno gradivo.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 20, št. 1/2 (1980): 31–56.

Ferenc, Tone. »Ljudska oblast v kamniškem okrožju leta 1944.« V: *Kamnik: 1229–1979: Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*, ur. Jože Žontar, 168–183. Ljubljana: Kulturna skupnost Kamnik, Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo, 1985.

Ferenc, Tone. »Gospodarstvo pod okupacijo.« V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega prizna-*

nja Republike Slovenije:1848–1992, 1. izd., ur. Jasna Fischer, 592–601. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.

Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, 1, Razkosanje in aneksionizem*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006.

Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, 2, Raznarodovanje*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2010.

Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, 3, Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav*. Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, 2009.

Grilj, Marija. »Spomini na mladost.« V: *Od doma do šole*: *zbornik ob 100-letnici Društvenega doma (1911–2011) in šolske stavbe (1912–2012) v Mekinjah*, ur. Jana Svetec, Andreja Humar Gruden, 135–139. Kamnik, Mekinje: Osnovna šola Frana Albrehta Kamnik in Krajevna skupnost Mekinje, 2012.

Griesser Pečar, Tamara. *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.

Griesser Pečar, Tamara. »Erwin Rösener.« V: *V imenu ideologije: obrazi totalitarizmov na Slovenskem*, ur. Renato Podbersič, 55–94. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2020.

Griesser Pečar, Tamara in Dolinar, France M. *Rožmanov proces*. Ljubljana: Družina, 1996.

Griesser Pečar, Tamara. *Cerkev na zatožni klopi: sodni procesi, administrativne kazni, posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960*. Ljubljana: Družina, 2005.

Hančič, Damjan. »Uršulinski samostan v Mekinjah do leta 1941.« V: *Tristo let ljubljanskih uršulink*, ur. Marija Jasna Kogoj, 93–114. Ljubljana: Družina, 2002.

Hančič, Damjan. *Revolucionarno nasilje na vzhodnem Gorenjskem*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2011.

Hančič, Damjan. *Revolucionarno nasilje na osrednjem in zahodnem Gorenjskem*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2013.

Hančič, Damjan. »Gradbeni projekti nemškega okupatorja v Kamniku.« *Kronika* 71, št. 1 (2023): 195–216.

Hančič, Damjan. »Preskrba prebivalstva in težave v kmetijski proizvodnji v okrožju Kamnik v prvem obdobju okupacije.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 63, št. 3 (2023): 131–155.

Hančič, Damjan. »›Vaške straže‘ na Gorenjskem v letu 1942.« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 7, št. 2 (2023): 73–114.

Hančič, Damjan. »Medvojne ‚nacistične‘ gradnje na Kamniškem: njihov nastanek, njihova ‚transmisija‘ v povojnem socialističnem obdobju in njihova vloga danes = Wartime ‚Nazi‘ buildings in Kamnik: their emergence, their ‚transfer‘ in the post-war socialist period and their current function.« V: *Fluidna krajina: prostor, identiteta in evropske obmejne pokrajine = Fluid landscape: space, identity and European borderlands*, ur. Matic Batič, 72–105. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2024.

Homar, Andrej. »Šolstvo na Kamniškem med drugo svetovno vojno.« V: *Od doma do šole*: *zbornik ob 100-letnici Društvenega doma (1911–2011) in šolske stavbe (1912–2012) v Mekinjah*, ur. Jana Svetec, Andreja Humar Gruden, 227–231. Kamnik, Mekinje: Osnovna šola Frana Albrehta Kamnik in Krajevna skupnost Mekinje, 2012.

Jan, Ivan. *Kokrški odred I, Narodno-osvobodilni boj pod Karavankami*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980.

Janša Zorn, Olga. »Prispevek k zgodovini turizma v Kamniku.« V: *Kamnik: 1229–1979: zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*, ur. Jože Žontar et al., 111–119. Ljubljana: Kulturna skupnost Kamnik in Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo, 1985.

Kladnik, Tomaž in Čoh Kladnik, Mateja. »Vojaške operacije jugoslovanske ter nemške vojske in njenih zaveznic med aprilsko vojno v Jugoslaviji.« V: *Leto 1941 na Slovenskem: vojna in okupacija*, ur. Renato Podbersič, Matic Batič, 50–83. Ljubljana, Študijski center za narodno spravo, 2021.

Klavčič, Peter. »Nekaj podatkov o prisilnem izseljevanju Kamničanov v letih 1941 do 1945.« V: *Kamniški zbornik* 7, ur. Zvone Verstovšek, 387–388. Ljubljana: Občina Kamnik, 1961.

Klobčar, Marjanca. »Vpliv spreminjajoče se meščanske zavesti na razvoj Kamnika«. V: *Kamniški zbornik* 16, ur. Marjeta Humar, 45–64. Kamnik: Občina Kamnik, 2002.

Krajevni leksikon Dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine, 1937.

Kocjančič, Klemen. *Red mrtvaške glave pod Alpami, Enote in ustanove Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno.* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.

Kokalj Kočevar, Monika. »Gorenjska samozaščita.« V: *Mati, domovina, Bog*, ur. Monika Kokalj Kočevar, 28–41. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine, 1999.

Kokalj Kočevar, Monika. *Gorenjski domobranec*. Kranj: Gorenjski muzej, 2000.

Kokalj Kočevar, Monika. *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske v letih 1943–1945*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017.

Kotnik, Andrej. »Pogledi v delovanje Komunistične partije na Kamniškem v prvih povojnih letih.« V: *Kamniški zbornik* 21, ur. Marjeta Humar, 79–95. Kamnik: Občina Kamnik, 2012.

Križnar, Ivan. »Značilnosti gospodarstva radovljiškega okrožja v prvih dveh letih nemške okupacije.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 37, št. 2 (1997): 195–212.

Križnar Ivan. *Jeseniško okrožje med nacistično okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem*. Jesenice, Ljubljana: Okrožni odbor aktivistov OF pri Področnem odboru Združenja borcev in udeležencev NOB občin Jesenice, Kranjska Gora in Žirovnica, Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 2000.

Križnar, Ivan. *Škofjeloško okrožje v narodnoosvobodilnem boju: 1941–1945*. Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB, 2003.

Križnar, Ivan. *Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem 1941–1945: kranjsko okrožje 1941–1945*. Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB Kranj, Občinski odbor ZZB NOV Tržič, 2007.

Matzer, Lisbeth. *Herrschaftssicherung im »Grenzland«, Nationalsozialistische Jugendmobilisierung im besetzten Slowenien (1941–1945).* Paderborn: Brill/Schöningh, 2021.

Panzholz, German. *Die bayerischen Landräte im Dritten Reich, Historische Grundlagen der Moderne*. Baden-Baden: Nomos, 2016.

Perovšek, Jurij. »Slovenci in jugoslovanska skupnost 1918–1941.« *Zgodovinski časopis* 59, št. 3/4 (2005): 447–460.

Petter, Wolfgang. »Sturmabteilung (SA).« V: *Das große Lexikon des dritten Reiches*, ur. Christian Zentner in Friedemann Bedürftig, 569 – 570. München: Südwest Verlag, 1985.

Polec, Janko. »Kamniške meščanske hiše in njihovi lastniki v dvesto letih.« V: *Kamniški zbornik* 1, ur. Zvone Verstovšek, 51–110. Ljubljana: Občina Kamnik, 1955.

Rifel, Vilko. »Kamniški črni mlinarji.« V: *Kamniški zbornik* 17, ur. Marjeta Humar, 165–178. Kamnik: Občina Kamnik, 2004.

Rifel Vilko. *Velika planina v odsevu časa.* Kamnik: Studio Dataprint, 2014.

Skitek, Vinko. »Delovanje nemškega okupatorja v Mežiški dolini med letoma 1941 in 1945.« Doktorska disertacija, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, Oddelek za zgodovino, 2016.

Schmiedmeier, Sibylle. »Die ‚Kanaltaler Option': nationalsozialistische Umsiedlungspolitik von Minderheiten während des Zweiten Weltkrieges. Ein Beitrag zur Migrationsforschung.« Magistrsko delo, Karl-Franzens-Universität Graz, Institut für Geschichte, 2010.

Smolik, Marijan. »Slovenske učiteljske zgodbe – Učiteljici verouka, žrtvi VOS-a v Kamniku.« *Zaveza* 9, št. 33 (1999): 47–54.

Stele, France. *Politični okraj Kamnik*. Ljubljana: Umetnostno zgodovinsko društvo, 1929.

Stele, Jernej. »V Kamniku pod nemško okupacijo.« V: *Kamniški zbornik* 15, ur. Marjeta Humar, 203–207. Kamnik: Občina Kamnik, 2000.

Stele, Jernej. »Utrinki iz predvojnega Kamnika.« V: *Kamniški zbornik* 16, ur. Marjeta Humar, 283–286. Kamnik: Občina Kamnik, 2002.

Stiplovšek, Miroslav. *Kamniško okrožje v narodnoosvobodilnem boju 1941–1945: problematika virov in literature, obsega in razdelitve ter periodizacije*. Domžale: Pripravljalni odbor za organizacijo VII. zbora gorenjskih aktivistov, Odbor aktivistov kamniškega okrožja, Samoupravna interesna kulturna skupnost, 1975.

Šorn, Mojca. »Preskrba Tretjega rajha.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, št. 1 (2002): 83–92.

Šorn, Mojca. *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.

Škerbec, Matija. *Krivda rdeče fronte*. Cleveland: samozaložba, 1954.

Torkar, Zora. »Kamniški Čehi in Jan Lego.« V: *Kamniški zbornik* 15, ur. Marjeta Humar, 45–54. Kamnik: Občina Kamnik, 2000.

Vidali, Ivan. »Razvoj OF v kamniškem okrožju 1941 in pozimi 1942.« V: *Kamnik: 1229–1979: zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*, ur. Jože Žontar et al., 152–167. Ljubljana: Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo, 1985.

Vidali, Ivan. »V boj za svobodo.« V: *Kamniški zbornik* 7, ur. Zvone Verstovšek, 7–274. Ljubljana: Občina Kamnik, 1961.

Vidic, Jože, *Semenj v Bistrici*. Ljubljana: Založba Borec, 1981.

Vrtačnik Merčun, Vilma. »Šole in učitelji v kamniškem šolskem okraju v desetletju od 1904 do 1913.« V: *Kamniški zbornik* 19, ur. Marjeta Humar, 135–154. Kamnik: Občina Kamnik, 2008.

Windschnurer, Milan. »Leta 1945, Ob petdesetletnici konca druge svetovne vojne po zbranih spominih in zapisih napisal Milan Windschnurer.« V: *Zbornik žrtev 2. svetovne vojne v občini Kamnik*, ur. Milan Šuštar, 108–114. Kamnik: Občina Kamnik, 2004.

Windschnurer, Milan. »Spomini na dogajanja v mekinjskem domu in okrog njega skozi čas.« V: *Od doma do šole: zbornik ob 100-letnici Društvenega doma (1911–2011) in šolske stavbe (1912–2012) v Mekinjah*, ur. Jana Svetec, Andreja Humar Gruden, 139–146. Kamnik, Mekinje: Osnovna šola Frana Albrehta Kamnik in Krajevna skupnost Mekinje, 2012.

Zbornik žrtev 2. svetovne vojne v občini Kamnik, ur. Milan Šuštar. Kamnik: Občina Kamnik, 2004.

Žibert, Alojzij. »Prisilno mobilizirani v nemško vojsko.« V: *Zbornik žrtev druge svetovne vojne v Občini Kamnik*, ur. Milan Šuštar, 122–133. Kamnik: Občina Kamnik, 2004.

Žnidarič, Marjan. »Vpliv okupacije na življenje Slovencev leta 1941.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 41, št. 2 (2001): 191–200.

Žontar, Majda. »Delovanje kulturnih društev v Kamniku od šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne.« V: *Kamnik: 1229–1979: zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*, ur. Jože Žontar et al., 75–88. Ljubljana: Kulturna skupnost Kamnik in Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo, 1985.

Župančič, Mirina in Žontar, Majda. »Gradovi na Kamniškem in Domžalskem območju.« V: *Kamniški zbornik* 12, ur. Zvone Verstovšek, 53–90. Ljubljana: Občina Kamnik, 1969.